Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / No. 1 (1)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

HERMANN VAMBERYNING “MARKAZIY OSIYOGA SAYOHAT” ASARIDA MARKAZIY OSIYO OBRAZI

Arabov Oybek Isomiddinovich
O‘zbekiston Respublikasi Davlat jahon tillari o‘qituvchisi
arabov.oybek@bk.ru

Annotatsiya.
Maqolada venger sharqshunosi Hermann Vambery (Herman Vamberi, 1832–1913) qalamiga mansub “Markaziy Osiyoga sayohat” (1864) asarida Markaziy Osiyo obrazining shakllanish mexanizmi tadqiq etiladi. Asarning kompozitsion tuzilishi miqdoriy jihatdan tahlil qilinib, turli makonlarga ajratilgan matn hajmi aniqlangan. Sinchkov o‘qish (close reading) va imagologik tahlil asosida mintaqa obrazi to‘rt komponentda – makon, xalq, hokimiyat va xavf – umumlashtirilgan. Natijalar Vamberi obrazining yagona “sharqshunoslik stereotipi”ga sig‘maydigan, ikki qutbli (ambivalent) tuzilishga ega ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Hermann Vambery, sayohatnoma, Markaziy Osiyo, imagologiya, obraz, orientalizm, Xiva, Buxoro, Samarqand, dervish niqobi.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Yevropa jamoatchiligi uchun ham siyosiy, ham ilmiy jihatdan muhim, biroq deyarli noma’lum mintaqa edi. Rossiya imperiyasining janubga siljishi va Britaniyaning Hindistondagi manfaatlari o‘rtasidagi raqobat – “Katta o‘yin” – mintaqa haqidagi har qanday ishonchli ma’lumotni qimmatli qilib qo‘ydi (Hoyte-West, 2026). Aynan shunday sharoitda venger sharqshunosi Hermann (Armin) Vamberyning 1863-yilda dervish qiyofasida Xiva, Buxoro va Samarqandga qilgan safari hamda uning natijasi bo‘lgan “Markaziy Osiyoga sayohat” (*Travels in Central Asia*, London, 1864) kitobi Yevropada katta shov-shuvga sabab bo‘ldi.

Asarning ilmiy qimmati bir necha jihatdan belgilanadi. Birinchidan, u Rossiya bosqinidan oldingi so‘nggi o‘n yillikdagi uch xonlik hayotini ichkaridan kuzatgan guvohning bayoni sifatida noyob manbadir (Malikov, 2022; Qosimov, 2023). Ikkinchidan, muallifning o‘zi ta’kidlaganidek, safarning asosiy maqsadi filologik edi: u venger tilining turkiy tillar bilan qarindoshligini “jonli tillar”ni amalda o‘rganish orqali aniqlamoqchi bo‘lgan (Vambery, 1864, pp. vii–viii). Uchinchidan, kitob G‘arb o‘quvchisi ongida Markaziy Osiyoning uzoq yillar saqlanib qolgan obrazini shakllantirdi.

So‘nggi o‘n yillikda Vamberi merosiga qiziqish sezilarli darajada ortdi. D. Mandlerning ilmiy biografiyasi (Mandler, 2016) va A. Loydning keng qamrovli tadqiqoti (Loyd, 2024) olimning ko‘p qirrali shaxsini – sayyoh, tilshunos, siyosiy maslahatchi va jamoat arbobi sifatidagi qiyofasini yoritdi. Shu bilan birga, asar talqinida ikki yo‘nalish o‘rtasida bahs davom etmoqda: bir guruh tadqiqotchilar kitobni E. Said nazariyasi doirasida “anti-sharqiy” narrativ sifatida baholasa (Gholi, 2016; Paidar & Pourqarib, 2018), boshqalari Vamberining ko‘p o‘rinlarda sharqshunoslik stereotiplaridan chetga chiqqanini ko‘rsatadi (Gholi & Ahmadi Mosaabad, 2024; Malikov, 2022).

Sayohatnoma janri XIX asrda keskin o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Temir yo‘l va paroxod davrida sayohat nisbatan yengillashgach, sayohatnomalar quruq tavsifdan muallifning his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari va ichki kechinmalarini aks ettiruvchi shaxsiy, subyektiv shakllarga o‘ta boshladi (Davey, 2023). Yevropaliklarning dunyo bilan uchrashuvlari aynan shu janr orqali jamoatchilik mulkiga aylandi va milliy o‘zlikni anglash jarayonlari bilan ham bog‘landi (Gruber, 2022; Figes, 2019). Vamberining kitobi ana shu an’ananing chekka, ammo o‘ta ta’sirchan namunasidir: unda muallif bir vaqtning o‘zida sarguzasht qahramoni, etnograf, tilshunos va siyosiy kuzatuvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek adabiyotshunosligida Vamberi nomi, asosan, “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asari va manbashunoslik nuqtayi nazaridan tilga olinadi (Ganieva, 2025; Qosimov, 2023). “Markaziy Osiyoga sayohat” asaridagi mintaqa obrazining badiiy-kompozitsion qurilishi esa alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha

o‘rganilmagan. Mazkur maqolaning **maqsadi** – asarda Markaziy Osiyo obrazi qanday komponentlardan tarkib topgani va qaysi mexanizmlar orqali shakllanganini aniqlashdir. Buning uchun quyidagi **vazifalar** qo‘yildi: 1) asar matnining makonlar bo‘yicha taqsimotini miqdoriy aniqlash; 2) obrazning asosiy komponentlarini ajratish va tipologiyasini tuzish; 3) obrazni shakllantirgan omillar modelini ishlab chiqish; 4) natijalarni so‘nggi tadqiqotlar bilan qiyoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy materiali – “Travels in Central Asia” asarining 1864-yilgi London (John Murray) nashri. Qiyosiy material sifatida muallifning 1884 va 1904-yillarda nashr etilgan ikki avtobiografiyasi hamda so‘nggi o‘n yilda (2016–2026) e’lon qilingan ilmiy adabiyotlar jalb qilindi. Qo‘shimcha ravishda muallif yo‘nalishini xaritaga tushirish uchun asarda tilga olingan manzillarning zamonaviy geografik koordinatalaridan foydalanildi.

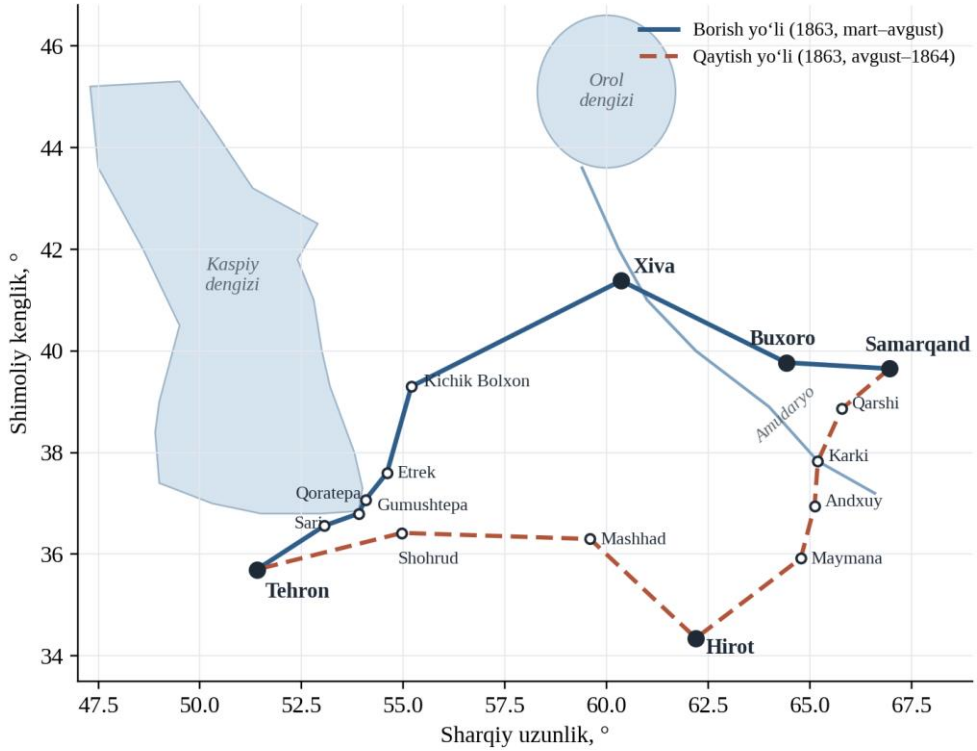
Tadqiqotda uch bosqichli metodika qo‘llandi. **Birinchi bosqichda** kompozitsion-miqdoriy tahlil o‘tkazildi: asar mundarijasidagi boblarning boshlanish sahifalariga tayanib, har bir bob va makonga ajratilgan sahifalar soni hisoblab chiqildi. Bu usul muallif e’tiborining qaysi hududlarda to‘planganini obyektiv o‘lchash imkonini beradi. **Ikkinchi bosqichda** sinchkov o‘qish (close reading) metodi qo‘llandi (Ohrvik, 2024): tanlangan parchalardagi epitet, qiyos, antiteza kabi vositalar va muallif baholari qayd etildi. **Uchinchi bosqichda** imagologik tahlil o‘tkazildi: “o‘z” va “o‘zga” munosabati, muallif pozitsiyasi va o‘quvchi kutuvi nuqtayi nazaridan obraz komponentlari tizimlashtirildi. Sayohatnomani subyektiv tajriba ifodasi sifatida o‘qish yondashuvi zamonaviy tadqiqotlarda ham asoslangan (Davey, 2023; Gruber, 2022).

Iqtiboslar asl ingliz tilidagi matndan muallif tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan; sahifalar 1864-yilgi nashr bo‘yicha ko‘rsatilgan.

NATIJALAR

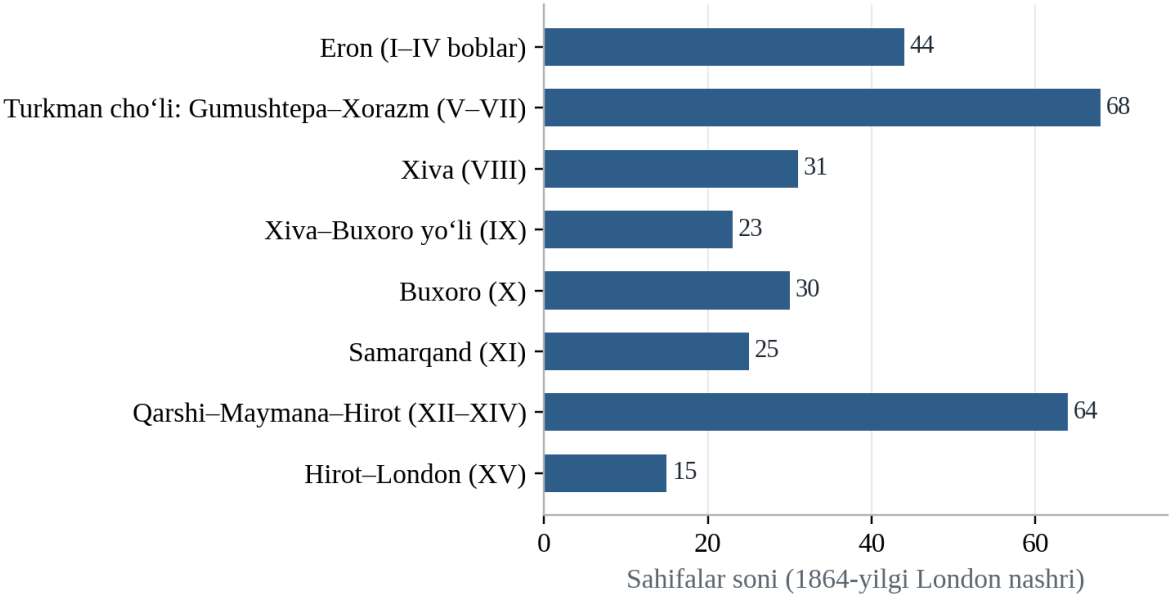
Safar yo‘nalishi va makon strukturasi. Asar ikki qismdan iborat: birinchisi Tehrondan Samarqandgacha va orqaga qaytish yo‘lining bayoni, ikkinchisi Markaziy Osiyoning geografiyasi, siyosiy tuzumi va ijtimoiy hayoti haqidagi ocherklar (Vambery, 1864, p. x). Muallifning yo‘nalishi 1-rasmda sxematik tarzda keltirilgan. Borish yo‘li Kaspiy bo‘yi – Turkman cho‘li – Xiva – Buxoro – Samarqand chizig‘ida, qaytish yo‘li esa Qarshi – Karki – Maymana – Hirot – Mashhad orqali o‘tgan.

Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / No. 1 (1)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

1-rasm. H. Vamberyning 1863–1864-yillardagi safar yo‘nalishi (sxema)
Manba: muallif tomonidan asar matni asosida tuzilgan; koordinatalar taxminiy.

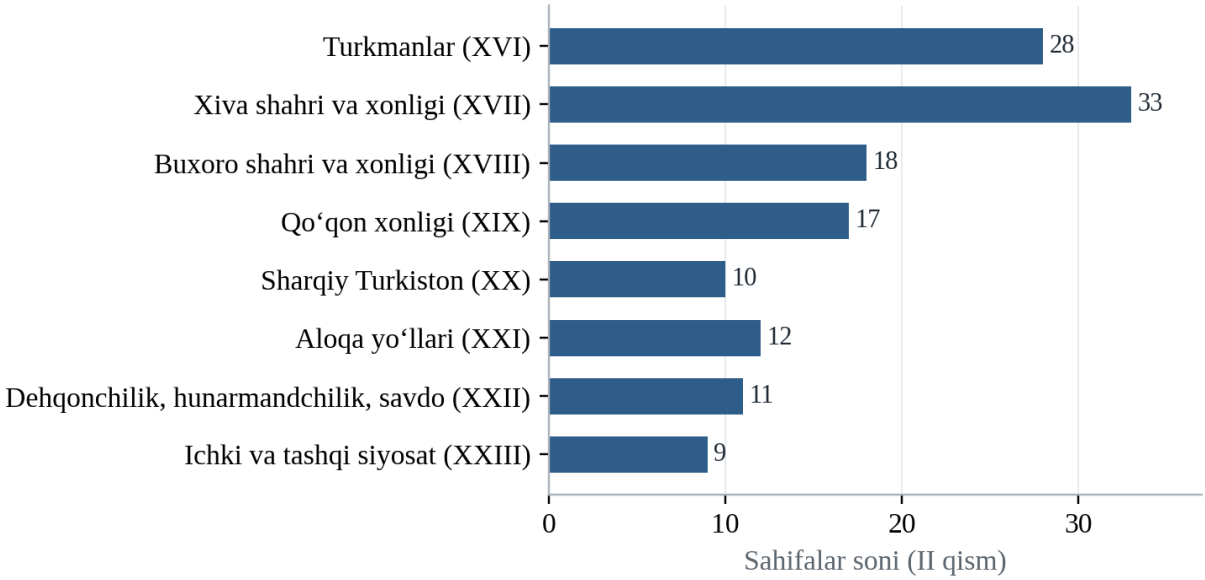
Kompozitsion-miqdoriy tahlil natijalari 2-rasmda keltirilgan. Birinchi qismning 300 sahifasidan eng katta hajm Turkman cho‘li (68 sahifa) va qaytish yo‘lidagi Afg‘oniston hududiga (64 sahifa) to‘g‘ri keladi. Uch xonlik markazlari – Xiva (31), Buxoro (30) va Samarqand (25 sahifa) – deyarli teng hajmda tasvirlangan. Demak, asarda shahar emas, balki **yo‘l va cho‘l** asosiy makon hisoblanadi: matnning qariyb yarmi shaharlar oralig‘idagi xavfli bo‘shliqni tasvirlashga bag‘ishlangan.

2-rasm. Asar I qismida turli makonlarga ajratilgan sahifalar soni

Manba: muallif hisob-kitobi (asar mundarijasi asosida).

Ikkinchi, ocherk xarakteridagi qismda manzara boshqacha (3-rasm). Bu yerda Xiva xonligiga eng ko‘p (33 sahifa), turkmanlarga 28, Buxoroga 18, Qo‘qon xonligiga 17 sahifa ajratilgan. Birinchi qismda “yo‘l obrazi” ustun bo‘lsa, ikkinchi qismda “davlat va xalq obrazi” – ya’ni tizimli, ma’lumotnoma tarzidagi tasvir birinchi o‘ringa chiqadi. Shu tariqa asarda ikki xil diskurs – badiiy-sarguzasht va ilmiy-statistik diskurs – yonma-yon mavjud.

3-rasm. Asar II qismining mavzular bo‘yicha taqsimoti (sahifalar)

Manba: muallif hisob-kitobi (asar mundarijasi asosida).

Obraz komponentlari. Sinchkov o‘qish natijasida Markaziy Osiyo obrazi to‘rt asosiy komponentdan tarkib topgani aniqlandi: makon (cho‘l, vohalar, shaharlar), xalq (turkmanlar, o‘zbeklar, tojiklar, hojilar), hokimiyat (xon, amir, ulamo) va xavf (qullik, josuslik, qatl). Bu komponentlarning turli makonlardagi namoyon bo‘lishi 1-jadvalda tizimlashtirildi.

1-jadval

“Markaziy Osiyoga sayohat” asarida makonlar obrazining tipologiyasi

Makon	Asosiy tasvir unsurlari	Baho ohangi	Narrativ vazifasi
Eron (Tehron, Mozandaron)	“Sa’diy va Hofizdagi Eron” bilan real qurg‘oqchilik ziddiyati; Mozandaron o‘rmonlari	Ambivalent	Kutuv va voqelik ziddiyati; Sharqqa “kirish ostonasi”
Turkman cho‘li (Gumushtepa, Etrek)	O‘tov, mehmondo‘stlik, “alamon” (bosqin), asirlar, suvsizlik, qum bo‘roni	Ikki qutbli	Sarguzasht va o‘lim xavfi; “tabiat bilan kurash”
Xiva	Xon qabuli, “boshlar evaziga to‘n”, asirlarning qatl etilishi	Salbiy	Despotiya va zo‘ravonlik obrazi
Buxoro	“Buxoroi sharif”, “islom uyasi”, josuslar, madrasalar, kitob bozori	Ambivalent	Muqaddaslik va nazorat makoni
Samarqand	Shohi Zinda, Temur maqbarasi, Ko‘ktosh, rasadxona; zamonaviy shaharning ahvoli	Hayrat va afsus	O‘tmish ulug‘vorligi va hozirgi tanazzul
Maymana, Hirot	Xarobalik, og‘ir soliqlar, amaldorlar zo‘ravonligi	Salbiy	Siyosiy tahlil, boshqaruv tanqidi

Manba: muallif tahlili; tavsiflar asar bob sarlavhalari va matni asosida (Vambery, 1864).

Makon. Obrazning birinchi qatlami – kutuv va voqelikning to‘qnashuvi. Asar boshidayoq muallif Eronni faqat Sa’diy, Xoqoniy va Hofiz asarlari yoki Gyotening “G‘arbu Sharq devoni” orqali bilgan o‘quvchining “achchiq hafsalasi pir bo‘lishi” haqida yozadi (Vambery, 1864, pp. 1–2). Shu tariqa matn romantik Sharq obrazini ongli ravishda yemirishdan boshlanadi. Tehrondan chiqayotganda muallif shaharga so‘nggi bor qarab, buni “Yevropa sivilizatsiyasining so‘nggi postiga xayrlashuv” deb ataydi va oldinda uni “vahshiylik va yovvoyilikning chekka ko‘rinishlari” kutayotganini qayd etadi (p. 21). Bu antiteza butun asarning makon modelini belgilaydi: G‘arb – tartib va xavfsizlik, Markaziy Osiyo – noma’lum va xavfli bo‘shliq.

Biroq makon tasviri faqat salbiy emas. Mozandaron tabiati “sehrli” o‘zgarish bilan quruq tog‘ manzarasidan boy va yam-yashil o‘lkaga aylanadi (p. 26), Samarqand esa Temur davri obidalari orqali hayrat ob’ekti bo‘ladi. A. Malikovning qayd etishicha, Vamberi 1863-yil avgustida Samarqandda sakkiz kun bo‘lgan va shahar tasvirida mahalliy musulmon madaniyatini kamsitish belgilari uchramaydi; muallifning afsusi ko‘proq shaharning o‘sha paytdagi ahvoliga qaratilgan (Malikov, 2022).

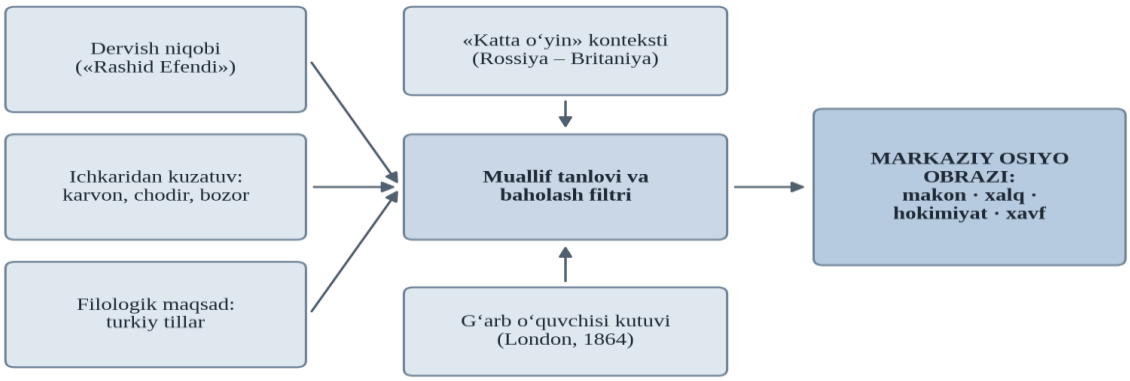
Xalq. Obrazning ikkinchi qatlami – odamlar. Bu yerda muallifning bahosi keskin tabaqalashgan. Hamrohlari bo‘lgan qashqarlik, qo‘qonlik va oqsulik hojilarni u “o‘sha yurtlarda uchratgan eng halol odamlar” deb ta’riflaydi (p. 22); ularning yirtiq kiyimlari ortida “qandaydir oliyjanoblik” borligini ta’kidlaydi (p. 11). Turkmanlarning mehmondo‘stligi muallifni lol qoldiradi: u bu fazilat haqida eshitgan, ammo uning bu darajaga yetishini “tush ko‘rmagan” (p. 46). Ayni paytda xuddi shu turkmanlar “alamon” – bosqin va qul savdosi bilan shug‘ullanuvchi xalq sifatida ham gavdalanadi. A. Gholi va M. Ahmadi Mosaabad ham muallifning qullarga nisbatan chuqur hamdardligini qayd etadi (Gholi, 2016; Gholi & Ahmadi Mosaabad, 2024).

Hokimiyat. Uchinchi komponent – siyosiy va diniy hokimiyat. Muallif kuzatuviga ko‘ra, ko‘chmanchilar orasida real ta’sir kuchi oqsoqollarda emas, balki ulamolarda: Yevropada ustun deb hisoblangan oqsoqollar nufuzi amalda kichik (p. 52). Xiva bobida esa hokimiyat obrazi zo‘ravonlik bilan uyg‘unlashadi: bob sarlavhalarida “Boshlar evaziga beriladigan sarpo” va “Asirlarning dahshatli qatl etilishi” kabi iboralar keladi. Bu tasvirlar G‘arb o‘quvchisi uchun “Sharq despotiyasi” obrazini mustahkamladi.

Xavf. To‘rtinchi komponent – doimiy xavf hissi. Muallif so‘zboshida o‘zini “eshitish surbetlik, so‘rash jinoyat, yozib olish esa o‘limga loyiq gunoh” hisoblangan mamlakatdan qaytgan odam sifatida taqdim etadi (p. ix). Buxoro esa Markaziy Osiyoda u “chindan qo‘rqqan yagona shahar” sifatida tilga olinadi (p. 12). Xavf motivi niqob motivi bilan chambarchas bog‘liq: Tehrondan chiqishdanoq muallif o‘zini Usmonli dervishi Rashid Efendi deb tanishtiradi va Sharq kishisi “ilmga chanqoqlikni tushunmaydi” degan xulosaga tayanib, asl maqsadini yashiradi (p. 13).

Til va niqob. Obrazning o‘ziga xosligini belgilagan yana bir omil – muallifning til bilan munosabati. Vamberi Istanbulda bir necha yil turk xonadonlarida yashab, o‘zini “turkka, hatto efendiga aylangan” deb ta’riflaydi (Vambery, 1864, p. viii). Aynan til bilimi unga karvonda “Hoji Rashid” sifatida qabul qilinish, hamrohlarining Qo‘qon, Marg‘ilon va Namangan bog‘lari haqidagi hikoyalarini tinglash, ularning qo‘shiqlaridagi venger kuylariga o‘xshashlikni sezish imkonini bergan (pp. 24–25). Shu tariqa matnda Markaziy Osiyo xalqlari ko‘pincha tashqaridan emas, balki ular bilan bir dasturxonda non sindirgan, birga “Alloh, yo Alloh!” deya zikr tushgan hamroh nigohi orqali ko‘rsatiladi. Bu – “o‘zga”ni tasvirlashning Yevropa sayohatnomalarida kam uchraydigan, ichkaridan qarash strategiyasidir.

Obraz shakllanishi modeli. Tahlil natijalari obrazni shakllantirgan omillarni 4-rasmdagi model ko‘rinishida umumlashtirish imkonini berdi. Unga ko‘ra, “ichkaridan kuzatuv” (dervish niqobi, karvon va chodir hayoti) va filologik maqsad muallifga noyob empirik material bergan, biroq bu material “Katta o‘yin” siyosiy konteksti va London o‘quvchisining kutuvi orqali saralangan.

4-rasm. Asarda Markaziy Osiyo obrazining shakllanish modeli

Manba: muallif ishlanmasi.

MUHOKAMA

Olingan natijalarni so‘nggi tadqiqotlar bilan qiyoslash asar talqinidagi bahsni aniqroq ko‘rish imkonini beradi (2-jadval). Postkolonial yondashuv tarafdorlari Vamberi Markaziy Osiyoni “vaqtda muzlab qolgan”, zolim hukmdorlar boshqaradigan hudud sifatida tasvirlab, o‘z shaxsini yuksaltirgan deb hisoblaydi (Gholi, 2016); ayrim mualliflar esa asarni ochiqdan-ochiq G‘arbni ustun qo‘yuvchi, buzilgan bilimga asoslangan narrativ deb baholaydi (Paidar & Pourqarib, 2018).

2-jadval

So‘nggi o‘n yillikda (2016–2026) Vamberi merosi bo‘yicha asosiy tadqiqotlar

Muallif, yil	Yondashuv	Asosiy xulosa
Mandler (2016)	Biografik-tahliliy	Vamberining Vengriya va Britaniyadagi ko‘p qatlamli identitetlari; rusofob siyosiy pozitsiyasi
Gholi (2016)	Postkolonial	Mintaqa salbiy, “muzlagan” makon sifatida berilgan; muallif “men”i yuksaltirilgan
Paidar & Pourqarib (2018)	Postkolonial (E. Said)	Asar Sharqqa qarshi, G‘arbni ustun qo‘yuvchi narrativ
Malikov (2022)	Tarixiy-madaniy	Samarqand tasvirida mahalliy madaniyatni kamsitish yo‘q; muallif keyingi sharqshunoslarga ta’sir qilgan
Gholi & Ahmadi Mosaabad (2024)	Revizionist	Asarda orientalizm normalaridan chetga chiqishning uchta holati aniqlangan
Loyd (2024)	Biografik	Muallif o‘z hayot hikoyasini qayta-qayta, bezab yozgan; “o‘zgaruvchan persona”
Ganieva (2025)	Manbashunoslik	Kundaliklar va maktublar ilk bor ilmiy muomalaga kiritilgan
Hoyte-West (2026)	Memuar tahlili	Yevropa imperiyalaridagi qabul turlicha bo‘lgan; olim “begona” maqomini yengib o‘tgan

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Bizning natijalarimiz har ikki qarashning qisman to‘g‘riligini ko‘rsatadi, biroq ularning birortasi ham asar obrazining to‘liq manzarasini bermaydi. Birinchidan, kompozitsion tahlil asarning markazida “Sharq” emas, “yo‘l” turganini ko‘rsatdi: cho‘l va shaharlararo bo‘shliq tasviri shaharlar tasviridan qariyb ikki baravar ko‘p. Shu bois salbiy baholar ko‘pincha umuman mintaqaga emas, balki xavf va qiyinchilik bilan bog‘liq yo‘l tajribasiga taalluqli. Ikkinchidan, xalq obrazidagi ijobiy qutb (hojilar halolligi, turkman mehmondo‘stligi) va hokimiyat obrazidagi salbiy qutb (Xiva qatllari, Buxoro nazorati) aniq ajralib turadi. Demak, Vamberining tanqidi, asosan, hokimiyat institutlariga qaratilgan, xalq esa ko‘p hollarda hamdardlik bilan tasvirlangan.

Uchinchidan, muallifning shaxsiy pozitsiyasi ham e'tiborga olinishi lozim. D. Mandler ta'kidlaganidek, Vamberining o'zi Yevropada ham "chetdan kelgan" odam edi – kambag'al yahudiy oilasida tug'ilgan, universitet ta'limi olmagan olim sifatida u Sharq va G'arb o'rtasida vositachi mavqeini egallagan (Mandler, 2016). Keyingi avtobiografiyalarida u Usmonli zodagonlarining kamtarligini Yevropa aristokratiyasining takabburligiga qarshi qo'yadi (Hoyte-West, 2026). Bu dalil Vamberining "Sharq – past, G'arb – yuqori" degan sodda sxemadan ancha murakkab pozitsiyada turganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, A. Loyd qayd etganidek, muallif o'z sarguzashtlarini yillar davomida qayta-qayta bezab hikoya qilgan (Loyd, 2024); demak, asardagi obraz faqat kuzatuv emas, balki ongli ravishda qurilgan adabiy konstruksiya hamdir.

To'rtinchidan, obrazni shakllantirgan siyosiy omil ham inkor etilmaydi. K. Hamilton va M. Sarközy tadqiqotlari Vamberining keyinchalik Britaniya diplomatiyasi va konservativ siyosatchilari bilan yaqin aloqada bo'lganini ko'rsatadi (Hamilton, 2016; Sarközy, 2020). Asarning so'nggi bobi aynan "Markaziy Osiyoda ruslar va inglizlar raqobati"ga bag'ishlangani (Vambery, 1864, XXIV bob) kitobning siyosiy auditoriyaga ham mo'ljallanganini tasdiqlaydi. Biroq mintaqa obrazining asosiy qatlamlari – makon, xalq, maishat – bevosita kuzatuvga tayanadi va ular bugungi kunda ham tarixiy-etnografik manba sifatida qimmatini yo'qotmagan (Qosimov, 2023; Toprak, 2023).

Beshinchidan, Vamberi obrazining lingvistik asoslari so'nggi yillarda alohida e'tibor qozonmoqda. A. Hoyte-Westning tadqiqoti muallifning Istanbuldagi yillarida til bilimini ijtimoiy yuksalish vositasiga aylantirganini ko'rsatadi (Hoyte-West, 2024). F. Toprak esa Vamberi 1867-yilda "Chig'atoy tili tadqiqotlari"da to'plagan 112 ta o'zbekcha naqlni (maqolni) tahlil qilib, ularning qay biri hozirgi o'zbek tilida saqlanib qolganini aniqlagan (Toprak, 2023). Bu faktlar "Markaziy Osiyoga sayohat"dagi xalq obrazining ortida jiddiy filologik kuzatuv turganini tasdiqlaydi: muallif uchun mintaqa, avvalo, jonli til va og'zaki madaniyat makoni bo'lgan. Sh. Ganievaning qayd etishicha, aynan shu safar natijasida Vengriyada Markaziy Osiyo madaniyatini o'rganish maktabi vujudga kelgan (Ganieva, 2025).

Nihoyat, asardagi obrazning keyingi davr sharqshunosligiga ta'siri masalasi ham muhim. A. Malikov Vamberining Samarqand haqidagi fikrlari keyingi yevropalik sharqshunoslarning shahar haqidagi tasavvuriga katta ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi (Malikov, 2022). Bu shuni anglatadiki, 1864-yilgi kitobda yaratilgan obraz o'z davri bilan cheklanib qolmay, XIX asr oxiri – XX asr boshidagi Yevropa sayohatnomalari uchun o'ziga xos "boshlang'ich matn" vazifasini o'tagan. Shu sababli bu obrazni tanqidiy, ammo tarixiy kontekstni hisobga olgan holda o'rganish bugungi o'zbek adabiyotshunosligi uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

XULOSA

Hermann Vamberyning "Markaziy Osiyoga sayohat" asarida mintaqa obrazi to'rt komponentdan – makon, xalq, hokimiyat va xavfdan tarkib topgan bo'lib, ular turli makonlarda turlicha nisbatda namoyon bo'ladi. Asar bo'yicha o'tkazilgan kompozitsion-miqdoriy tahlil shuni ko'rsatdiki, uning birinchi qismida asosiy makon shahar emas, balki yo'l va cho'l hisoblanadi: jumladan, Turkman cho'li va Afg'oniston hududi tasviri (132 sahifa) uch xonlik markazlari tasviridan (86 sahifa) sezilarli darajada ko'p bo'lib, ikkinchi qismda esa tizimli, ma'lumotnoma xarakteridagi "davlat va xalq" diskursi ustunlik qiladi. Asardagi mintaqa obrazi ikki qutbli tuzilishga ega bo'lib, xalq, ayniqsa, hojilar va ko'chmanchilar ko'p hollarda hamdardlik bilan tasvirlangan, keskin tanqidiy yondashuv esa hokimiyat institutlariga (Xiva jazolari, Buxoro nazorati, Afg'on amaldorlari zo'ravonligi) qaratilgan.

Mazkur obrazning shakllanishiga dervish niqobi orqali ichkaridan kuzatuv, ilmiy-filologik maqsad, "Katta o'yin" siyosiy konteksti va G'arb o'quvchisining kutuvi birgalikda ta'sir ko'rsatgan, shu sababli asarni yagona "orientalistik stereotip" doirasida baholash uning mazmunini soddalashtiradi. Ushbu tadqiqot natijalaridan o'zbek adabiyotshunosligida xorijiy sayohatnomalardagi O'zbekiston obrazini o'rganishda, shuningdek, qiyosiy adabiyotshunoslik va imagologiya kurslarida foydalanish mumkin; kelgusidagi tadqiqotlarda asarning venger (Közep-azsiai utazas, 1865) va ingliz nashrlarini qiyoslash hamda muallifning boshqa asarlaridagi Markaziy Osiyo obrazini o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI RO'YXATI:

1. Davey, G. (2023). Travel and the travelogue as innovative research methodology: Knowledge creation for advancing urban health and health equity in the 21st century. Cities & Health, 7(3), 283–287. https://doi.org/10.1080/23748834.2023.2176202

2. Figes, O. (2019). The Europeans: Three lives and the making of a cosmopolitan culture. London: Penguin.

3. Ganieva, Sh. (2025). Arminius Vambery – scientist, traveler, dervish. International Affairs: Politics, Economics, Law, 3(1). https://doi.org/10.63407/629012

4. Gholi, A. (2016). Representation of Central Asia and traveling self in Vambery's Travels in Central Asia. International Journal of English Language & Translation Studies, 4.

5. Gholi, A., & Ahmadi Mosaabad, M. (2024). Departure from Orientalist norms in Arminius Vambery's Travels in Central Asia. Dirasat: Human and Social Sciences, 51(2), 333–346. https://doi.org/10.35516/hum.v51i2.3199

6. Gruber, D. (2022). Europeans encounter the world in travelogues, 1450–1900. European History Online (EGO). https://www.ieg-ego.eu/gruberd-2022-en

7. Hamilton, K. (2016). Services rendered: Arminius Vambery and British diplomacy. In J. Fisher & A. Best (Eds.), On the fringes of diplomacy (pp. 81–110). Abingdon: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315598857-5

8. Hoyte-West, A. (2024). "Speaking Turkish like an Effendi": Arminius Vambery's self-reflections on his language skills in mid-nineteenth century Istanbul. Annual of Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Humanities, 35, 7–14. https://doi.org/10.46687/shjx3432

9. Hoyte-West, A. (2026). A man of many empires: The European imperial interactions of Arminius Vambery on his return from Central Asia. Folia Linguistica et Litteraria, 53, 57–73. https://doi.org/10.31902/fll.53.2026.4

10. Loyd, A. (2024). The dervish bowl: The many lives of Arminius Vambery. London: Haus Publishing.

11. Malikov, A. (2022). Arminius Vambery and the urban culture of Samarkand. Orpheus Noster, 14(4), 97–108.

12. Mandler, D. (2016). Arminius Vambery and the British Empire: Between East and West. Lanham: Lexington Books.

13. Ohrvik, A. (2024). What is close reading? An exploration of a methodology. Rethinking History, 28(2), 238–260. https://doi.org/10.1080/13642529.2024.2345001

14. Paidar, A., & Pourqarib, B. (2018). The anti-oriental narrative of Vambery in Travels in Central Asia. International Journal of English Language & Translation Studies, 6(3), 188–194.

15. Qosimov, X. K. (2023). Buxoro amirligi va Xiva xonligining savdo-sotiq munosabatlari tarixidan. In International Scientific Forum (pp. 285–291). Ilg'or tadqiqotlar ilmiy markazi. https://doi.org/10.5281/zenodo.11003274

16. Sarközy, M. (2020). Arminius Vambery and British Conservatives: Some further notes on their correspondence. The Arabist: Budapest Studies in Arabic, 41, 187–206. https://doi.org/10.58513/ARABIST.2020.41.12

17. Toprak, F. (2023). An evaluation on the Uzbek proverbs detected by Armin (Hermann) Vambery. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 7(2), 199–222. https://doi.org/10.30563/turklad.1372434

18. Vambery, A. (1864). Travels in Central Asia: Being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, performed in the year 1863. London: John Murray.